

KHÔNG GIAN VĂN HÓA NHÀ Ở TRUYỀN THỐNG LÀNG VIỆT CỔ ĐƯỜNG LÂM VÀ HƯỚNG PHÁT TRIỂN BỀN VỮNG

ĐỖ XUÂN ĐỨC,^{*}
NGUYỄN THỊ THU HÀ

Đặt vấn đề

Làng là sản phẩm của nền văn minh nông nghiệp lúa nước, là một bức tranh vừa đồng nhất vừa đa dạng của xã hội Việt Nam trong suốt chiều dài lịch sử dân tộc. Văn hóa làng xã chính là cái hồn của nền văn hóa Việt Nam. Làng xã là chiếc nôi để hình thành cộng đồng cư dân sống định cư, định canh trên những miền đồng bằng của những con sông lớn. Cơ sở hình thành văn hóa Việt Nam chính là làng xã. “Làng xã đã từng đóng vai trò quyết định trong quá trình trị thủy, làm thủy lợi, khai hoang phát triển sản xuất làm nền tảng cho sự tồn tại và phát triển của đất nước. Làng xã là nơi nuôi dưỡng lòng yêu nước, ý chí tự lực, tự cường, truyền thống bất khuất tạo nên nguồn sức mạnh chiến thắng mọi kẻ thù xâm lược. Làng xã là cơ sở nền tảng của văn hóa văn minh Việt Nam” (Nguyễn Quang Ngọc, 2009). Như vậy, làng xã đóng vai trò vô cùng quan trọng đối với lịch sử đất nước nói chung và với mỗi người Việt Nam nói riêng. “Thật hoàn toàn có lý khi cho rằng làng Việt Nam là cái chìa khóa để giải mã bí mật Việt Nam, thần kỳ Việt Nam” (Nguyễn Quang Ngọc, 2009).

Trong hệ thống làng Bắc Bộ, Đường Lâm được biết đến là một vùng đất cổ mang cảnh quan của vùng trung du bán sơn địa với những đồi gò đá ong thấp với ruộng ven sông và địa hình đa dạng phong phú. Làng cổ Đường Lâm có lịch sử lâu dài còn bảo lưu những nét đặc trưng của làng Việt cổ truyền. Cùng với quá trình phát triển của thủ đô, đất nước trong bối cảnh đô thị hóa, công nghiệp hóa hiện nay, làng Việt cổ Đường Lâm đang đứng trước những biến đổi, trong đó có những ngôi nhà cổ vốn được coi là linh hồn ở làng cổ Đường Lâm.

1. Đường Lâm - Một không gian làng Việt cổ truyền tiêu biểu

Đường Lâm là vùng đất cổ thuộc xứ Đoài xưa (một trong tứ trấn Thăng Long cùng với xứ Đông, xứ Sơn Nam, xứ Kinh Bắc). Đường Lâm hội tụ đủ các giá trị văn hóa của làng cổ Việt Nam. Trên bất kỳ phương diện nào thì nơi đây vẫn là một làng cổ tiêu biểu nhất của xứ Đoài xưa và cả nước, một không gian văn hóa làng Việt cổ truyền đặc trưng.

Do đó, tìm hiểu về không gian nhà ở truyền thống của làng Việt cổ Đường Lâm phải đặt trong không gian văn hóa chung của làng cổ Đường Lâm. “Làng cổ Đường Lâm trước đây thuộc thị xã Sơn Tây tỉnh Hà Tây, nay thuộc Hà Nội, cách trung tâm thị xã Sơn Tây về phía Tây bắc 4 km (theo quốc lộ 32). So với các xã trong vùng, Đường Lâm là một xã lớn với diện tích tự nhiên là 800,25 ha, trong đó có 415 ha đất canh tác, 385,25 ha đất thổ cư, dân số 9337 nhân khẩu với 1.937 hộ gia đình. Trung tâm làng cổ Đường Lâm được xác định là thôn Móng Phụ, một thôn có dân số lớn, ở vào vị trí trung tâm của làng” (Nguyễn Thị Phương Anh, 2008).

Về môi trường cảnh quan sinh thái, tự cư trên vùng đất trung du, những quả đồi thấp nối tiếp nhau như bát úp nổi vùng đồi gò với ngọn chủ sơn Ba Vì, tạo cho Đường Lâm có cảnh quan, môi trường sinh thái đẹp, gần với những địa danh mang tính huyền thoại, như đồi Gươm, đồi Hồ Gươm....

Làng cổ Đường Lâm có quá trình hình thành và phát triển liên tục, xưa là đất sản sinh hai vị vua anh hùng dân tộc: Phùng Hưng và Ngô Quyền, rồi Thám hoa Giang Văn Minh,

^{*} Đỗ Xuân Đức, CN., Viện Việt Nam học & Khoa học phát triển, ĐHQG Hà Nội; Nguyễn Thị Thu Hà, CN., Viện Nghiên cứu môi trường và phát triển bền vững.

một nhà ngoại giao lỗi lạc. Đường Lâm cũng là quê hương của nhiều nhân vật nổi tiếng trong lịch sử. Từ xa xưa, Đường Lâm đã được mệnh danh là “địa linh nhân kiệt”. Không gian văn hóa Đường Lâm với những đình, chùa, đền, miếu, nhà thờ họ và nhà dân được bố trí hài hoà với cảnh quan thiên nhiên cây đa, giếng nước, sân đình của một vùng thôn quê truyền thống.

2. Đặc trưng không gian nhà ở truyền thống trong không gian văn hóa làng cổ Đường Lâm

Hiện ở Đường Lâm có hơn 900 ngôi nhà truyền thống bằng vật liệu gỗ, đá ong, lợp ngói rì với ngoại thất và nội thất còn giữ nguyên kiểu dáng kiến trúc cổ. Hầu hết các nhà ở Đường Lâm đều có cổng, tường rào, sân, vườn, bình phong, nhà chính, nhà phụ, khu bếp, chân nuôi... rất quen thuộc với các vùng nông thôn xưa. Với những nét đặc trưng đó theo nhiều nhà nghiên cứu và những người từng biết đến Làng cổ Đường Lâm (Sơn Tây) đều chung nhận định: “Nếu coi phố cổ Hà Nội và phố cổ Hội An là bảo tàng lối sống đô thị, thì Làng cổ Đường Lâm là bảo tàng của lối sống nông thôn, nông nghiệp”.

Hình ảnh gây ấn tượng nhất đối với du khách trong và ngoài nước khi đến thăm làng cổ Đường Lâm là các ngôi nhà cổ, các chi tiết làm nên “linh hồn” của nhà cổ gồm có tường đá ong, cổng đá ong, lối đi lát gạch nghiêng, bầu cửa cao và gian thờ tổ tiên... tạo nên khuôn viên nhà có đặc trưng, cổ kính.

2.1. Cổng và hướng nhà

Cổng nhà ở làng cổ Đường Lâm bao giờ cũng mở lệch về một phía, không hướng thẳng vào gian chính giữa nhà, đó là một phong tục kiêng kỵ theo phong thủy khi làm nhà ở đây. Cửa cổng thường làm bằng gỗ và có thềm cài tay quay, loại thềm này có tác dụng người ở ngoài hay người ở trong đều có thể đóng và mở khi cần thiết ra. Hầu hết các gia đình đều chọn hướng nam hoặc ghé nam (đông nam hay tây nam) cho căn nhà của mình với quan niệm “lấy vợ hiền hoà, làm nhà hướng nam” để vừa tránh được nắng gắt vào mùa hè vừa tránh được gió mùa đông bắc.

2.2. Vật liệu làm nhà

Từ xưa đến nay, người dân Đường Lâm đã khai thác đá ong một vật liệu xây dựng khá độc đáo có sẵn ở địa phương do quá trình phong hóa tạo nên. Đặc tính của loại đá này là càng để lâu càng tốt, khi xây không tốn nhiều công trát song vẫn đảm bảo cho khối tường dày, đủ làm mát nhà khi trời nóng, đủ sưởi ấm nhà khi trời lạnh. “Vì thế, không phải không có lý do nhiều nhà nghiên cứu đặt cho Đường Lâm cái tên “Làng Việt cổ đá ong” với hàm ý chỉ một làng Việt cổ với nhiều di tích kiến trúc sử dụng đá ong làm vật liệu xây dựng như: cổng làng đường làng ngõ xóm, giếng nước, nhà ở, tường bao, lăng mộ,... tất cả đều được làm từ đá ong” (Nguyễn Thị Phương Anh, 2008). Đa số các nhà gỗ còn lưu giữ được đến nay có tuổi đời hàng trăm năm đều sử dụng vật liệu gỗ, tre, mây là chính. Gỗ làm nhà ở Đường Lâm thường là gỗ xoan rừng đã ngâm trong bùn đen khoảng một năm để lên nước nâu bóng có thể chống được mối mọt suốt cả trăm năm.

2.3. Bố trí khuôn viên nhà cổ

Trung bình nhà cổ ở Đường Lâm có diện tích trên dưới 300 m² và nhà nào cũng có khuôn viên. Nhà có kích thước các gian chính lớn hơn gian phụ. Khuôn viên nhà thường có nhà chính, (hay còn gọi là nhà trên) nhà phụ (hay còn gọi là nhà ngang), bếp, khu vệ sinh, chuồng trâu, bò, lợn, gà, sân, vườn. Đặc điểm chung của những nhà vùng ven đồi, bán sơn địa ở làng cổ Đường Lâm là, ngôi nhà chính thường được xây trên một nền đất cao hơn nhà ngang và nhà bếp. Nhà chính là nơi sinh sống của gia đình, thờ cúng tổ tiên và thần thánh, là một thứ tài sản để truyền lại cho con cháu, có thể lớn gấp hai hay ba lần nhà phụ, là nơi tập trung những đặc tính kiến trúc, điêu khắc trang trí.

a) Gian và hiên nhà

Nhà chính thông thường có từ 3 đến 5 gian, nhà lớn 5 gian 2 chái, không có nhà có số gian chẵn. Theo quan niệm truyền thống của người Việt số lẻ tượng trưng cho sự may mắn, sinh sôi phát triển, nên không có nhà có số gian chẵn. Nhà thường là ba, năm hoặc bảy

gian. Người Đường Lâm thường truyền tụng câu: “Nhất gian cô quả, nhị gian lung, tam gian phú quý, tứ gian bản”. Số gian lẻ còn đáp ứng luật thẩm mỹ dựa trên sự đối xứng, vì theo truyền thống, bàn thờ tổ tiên phải đặt ở gian giữa. Vì vậy dân đa số nhà ở Đường Lâm thuộc dạng 3 gian, 5 gian hay 5 gian 2 chái.

Hiên nhà cũng là một yếu tố đặc biệt được chú ý trong ngôi nhà của người Đường Lâm ở Đường Lâm nhà nào cũng có hiên, hiên nhà chạy dọc suốt chiều dài mặt tiền nhà, hẹp nhất là 90 cm, rộng nhất là 160 cm, gọi là “hiên một chiều”, có nghĩa là hiên rộng đủ chỗ trải một cái chiếu. “Hiên là một không gian chuyển tiếp, trung gian giữa nội và ngoại, giữa nhà và vườn. Hiên cũng đóng vai trò khá quan trọng trong sinh hoạt của gia đình: là nơi phơi quần áo, nơi chứa đựng khoai sắn, nơi kê gác những dụng cụ nông nghiệp, nơi người ta ngồi đan lát, vá may...”. Hiên bố trí dọc cả ba gian nhà chính ở mặt trước, cho nên nếu nhìn bề ngoài hiên thì khó thấy hết được giá trị lịch sử, kiến trúc của một ngôi nhà cổ ở Đường Lâm.

b) Cột nhà

Bộ phận chịu lực chính của những ngôi nhà ở Đường Lâm là cột gỗ. Các cột gỗ thường được đặt lên trên chân tảng bằng đá. Không dùng tường chịu lực như nhà hiện đại ngày nay, nhà ở Đường Lâm hầu hết dùng hệ khung gỗ chịu lực. Cột nhà đều được dựng trên những hòn kê bằng đá. Lòng nhà của loại nhà có 4 hàng chân hẹp hơn nhà 6 hàng chân. Để mở rộng thêm không gian sử dụng nội thất, một số nhà có thêm một hàng chân ngoài hiên. Vì thế có những nhà có 5 hoặc 7 hàng chân cột.

c) Mái nhà và cửa nhà

Mái nhà cổ Đường Lâm chủ yếu làm hai mái dốc, hai đầu hồi nhà được xây kín, giạt cấp lên đỉnh mái. Ngõ lợp mái cũng có nhiều loại khác nhau. Nhưng loại ngói mũi hài có kích cỡ rất nhỏ (10x15x1,5cm), nên một ngôi nhà 5 gian thì phải cần một số lượng ngói rất lớn thì mới phủ kín hết được. Sau này nhà ở Đường Lâm đã chuyển sang lợp mái loại ngói móc hay còn gọi là ngói tây; hay ngói sóng Cầu cổ lớn (3,8x21x3cm). Những loại ngói

móc hay ngói tây khi được lợp vào các ngôi nhà gỗ đều có những ưu điểm làm cho nhà trở nên rất mát vào mùa hè và ấm vào mùa đông. Ngày nay, các loại ngói hài, ngói móc ít được sản xuất, nên nhiều gia đình đã sử dụng loại ngói xi măng có kích thước lớn hơn, giá thành thấp hơn, độ bền và độ thẳng cao hơn nhưng lại không có được tác dụng điều hoà nhiệt độ trong nhà như các loại ngói truyền thống.

Cửa nhà cổ Đường Lâm phổ biến được làm theo kiểu bức bàn gỗ đặc, gồm nhiều khuôn vuông không chạm khắc, chỉ có đường viền. Mỗi gian thường có 4 cánh và mỗi cánh có 2 mộng ghép vào ngưỡng cửa, then cài bằng gỗ ở dãi ngang trên cửa. Ngưỡng cửa bằng gỗ đặc, cao khoảng 40 cm và cách nền khoảng 10 cm. Theo kinh nghiệm của người dân ở đây, để khoảng cách giữa nền nhà và cửa như vậy có mục đích thông khí và tránh ẩm thấp mỗi một cho ngưỡng cửa. Nhà ở Đường Lâm có chung một nhược điểm là hầu hết các nhà gỗ truyền thống đều thiếu ánh sáng. Nhà không có cửa sổ và trần thấp, bức đỏ lưa thì kín như bưng

d) Nhà bếp:

Nhà bếp thường vuông góc với nhà chính, đôi khi nhà bếp nằm ở phía ngoài vườn trước mặt nhà. Nếu nhà chính hướng nam thì nhà bếp thường nằm ở phía đông nhà chính, vì gian này giành cho phụ nữ và nơi lưu trữ lương thực đúng với thứ tự “nam tả, nữ hữu”. Vị trí này rất thuận tiện cho người phụ nữ thường phải qua lại nhiều lần giữa nhà trên và nhà dưới nhưng không phải ngang qua trước bàn thờ tổ tiên.

e) Sân nhà

Sân cũng là một bộ phận thiết yếu của nhà ở nông thôn có nhiệm vụ nối liền các không gian lại với nhau tạo nên thế liên hoàn, liên tiếp, hài hoà. Các ngôi nhà trong làng đều có kiểu nội tự - ngoại khách, sân nhà thấp hơn mặt đường, vào những ngày mưa, nước từ ngoài dồn vào trong sân (tự thủy sinh tài) rồi mới chảy thoát ra đường cống. Nhà chính, nhà bếp cùng qua sân để ra ngõ. Nhằm đáp ứng nhu cầu phơi sấy nông sản và cũng đáp ứng nhu cầu vệ sinh như tránh được nước

động bùn lầy vào mùa mưa, bụi bặm vào mùa hè. Sân cũng góp phần vào thẩm mỹ chung của một thiết kế kiến trúc, tạo nên một không gian cân đối thăng bằng giữa nhà và vườn. Sân cũng là nơi để đưa ánh sáng vào nhà.

Có thể nói, không ở đâu như ở Đường Lâm các ngôi nhà cổ còn hội đủ các giá trị văn hóa như các ngôi nhà cổ của người Việt ở làng cổ Đường Lâm. Nhà cổ Đường Lâm là một trong những không gian “ở” cổ tiêu biểu nhất của làng Việt cổ truyền Bắc Bộ và cả nước. Tuy vậy, hiện nay vấn đề bảo tồn và phát huy giá trị những ngôi nhà cổ này đang là vấn đề được quan tâm trong quá trình bảo tồn không gian văn hóa làng cổ Đường Lâm.

3. Bảo tồn và phát huy giá trị không gian văn hóa “ở” của làng cổ Đường Lâm theo hướng phát triển bền vững

3.1. Thực trạng những ngôi nhà cổ ở Đường Lâm hiện nay

Làng cổ Đường Lâm đã được xếp hạng Di tích quốc gia theo Quyết định số 77/2005/QĐ- ngày 19/5/2005. Đây là làng cổ đầu tiên trong cả nước được xếp hạng di tích quốc gia. Sau khi được Nhà nước công nhận là Di tích lịch sử cấp quốc gia, làng cổ Đường Lâm đã nhận được nhiều sự quan tâm của các ngành chức năng, nhu cầu thăm quan du lịch ngày càng tăng. Theo Sở Văn hóa Thông tin Hà Tây cũ nay là Hà Nội, tính đến tháng 5/2006, Đường Lâm có hơn 800 nhà cổ, trong đó có 140 nhà trên 100 tuổi.

Ngôi làng Việt cổ nổi tiếng được bị mai một từng ngày bởi sức phá của thời gian, con người và thiên nhiên. Để giữ gìn văn hóa của ngôi làng Bắc bộ điển hình, chủ nhân của những ngôi nhà cổ vừa phải bảo đảm cuộc sống của mình với con trâu, cái cày, vừa phải chăm lo giữ gìn sửa chữa thường xuyên những ngôi nhà cổ để giữ nguyên dáng vẻ của nó. Tuy nhiên, sức người và sức của có hạn, làng cổ đang rất cần những hướng dẫn bảo tồn và sự hỗ trợ của Nhà nước và các nhà khoa học.

3.2. Hướng bảo tồn và phát huy giá trị không gian văn hóa nhà ở truyền thống theo hướng phát triển bền vững ở làng cổ Đường Lâm

Làm thế nào để có những giải pháp xử lý hài hòa giữa bảo tồn và phát triển hay nói đúng hơn là giải pháp phát triển bền vững cho địa phương là những đòi hỏi vô cùng cấp thiết. Một vấn đề đang đặt ra hiện nay là làm sao vừa bảo tồn, gìn giữ được nhà cổ vừa phát huy giá trị trong việc nâng cao chất lượng đời sống của người dân làng cổ Đường Lâm.

- *Thứ nhất:* quy hoạch làng cổ là bước quan trọng, trong đó khu vực được quy hoạch bao gồm cả ruộng đất canh tác chứ không chỉ ngôi làng trong lũy tre, tiến đến xây một khu mới nhằm giải quyết các vấn đề dân sinh. Giải pháp lâu dài và bền vững nhất là phải có đất để giãn dân ra khu mới, duy trì mức độ dân thấp trong làng cổ.

- *Thứ hai:* quyền lợi của người dân sống trong làng cổ, sinh sống trong những ngôi nhà cổ cần được đặt lên hàng đầu trong quy hoạch và tìm các giải pháp bảo tồn bền vững: mô hình du lịch bền vững đã và đang được các chuyên gia đến từ Nhật Bản hỗ trợ bước đầu tạo cho người dân thu nhập từ phát huy giá trị của ngôi nhà cổ của mình.

Với người dân trong làng cổ có thể phát triển mô hình du lịch homestay, du lịch xanh, du lịch đồng quê... bên cạnh đó người dân khôi phục và phát triển lên mức thương hiệu và hàng hóa các sản vật của Đường Lâm như kẹo dổi, kẹo vùng, gà mía, tương truyền thống... góp phần nâng cao thu nhập cho họ. Nguyên tắc chính bảo tồn làng cổ cần dựa trên lợi ích của từng nông hộ. Nếu làm tốt công tác bảo tồn và phát triển du lịch ở làng cổ Đường Lâm, đây sẽ là mô hình tốt cho các làng khác ở Việt Nam. Phát triển hoạt động du lịch tại Đường Lâm là cần thiết và quan trọng để quảng bá hình ảnh, phát triển kinh tế, tạo động lực cho việc bảo tồn làng cổ, song ngay từ đầu cần phải điều tiết một cách hợp lý kiểm soát chặt chẽ để tránh những ảnh hưởng tiêu cực đến việc bảo tồn những giá trị bền vững của làng cổ Đường Lâm.

- *Thứ ba:* bảo tồn nhà cổ phải song hành với phát triển, di sản nhà cổ Đường Lâm chứa đựng trong mình những giá trị của truyền thống của lịch sử văn hóa, đồng thời là nơi mà

con người đang sinh sống. Bảo tồn không gian ở đang có người dân sinh sống thì không chỉ là bảo tồn di tích đơn thuần mà phải gắn với bảo tồn những đặc trưng không gian làng cổ. Do đó phải đặt vấn đề bảo tồn song hành cùng phát triển, phải lấy công tác cải tạo thích ứng làm cầu nối từ bảo tồn sang phát triển. Trong ứng xử với những ngôi nhà cổ cũng phải đánh giá cho đúng những gì tạo thành di sản, cấu trúc di sản, phải xác định phần “cứng” và phần “mềm”, phần nào cần bảo tồn, phần nào cần cải tạo, phần nào được phát triển.

- *Thứ tư*: quy định chặt chẽ về việc bảo vệ môi trường cảnh quan khu vực làng cổ, đối với khách tham quan cũng như người dân trong làng nhằm đảm bảo trước hết là môi trường sống trong lành đối với chính những người sinh sống tại đây và sau là cảnh quan, bộ mặt di tích quốc gia.

Làng cổ Đường Lâm là một khu vực đa chức năng, với quyền sở hữu và sử dụng của một cộng đồng dân cư đa dạng, do đó việc bảo tồn trước hết là vấn đề quản lý xã hội và phải có sự tham gia của cộng đồng dân cư địa phương. Kế hoạch đầu tư và các chương trình hoạt động bảo tồn, phát huy giá trị những ngôi

nhà cổ ở Đường Lâm phải đảm bảo mục tiêu duy trì và nâng cao đời sống kinh tế xã hội của người dân địa phương, bảo tồn, phát huy bền vững giá trị không gian văn hóa nhà cổ cần đặt trong mối liên hệ với không gian văn hóa chung của làng cổ Đường Lâm./

TÀI LIỆU THAM KHẢO

1. Nguyễn Quang Ngọc (2009); Một số vấn đề Làng xã Việt Nam; Nxb ĐHQG Hà Nội.
2. Ngô Đức Thịnh (2004); Văn hóa vùng và phân vùng văn hóa ở Việt Nam; Nxb Trẻ, Tp. Hồ Chí Minh.
3. Nguyễn Thị Phương Anh (2008); Quan hệ tương tác giữa điều kiện tự nhiên với đời sống văn hóa sinh hoạt của cư dân làng Việt cổ Đường Lâm thị xã Sơn Tây; Báo cáo Hội thảo quốc tế Việt Nam học lần thứ 3, Hà Nội.
4. Nguyễn Khắc Tụng (2003); Nhà cửa các dân tộc ở trung du Bắc Bộ Việt Nam; Nxb KHXH, Hà Nội.
5. Bài toán khó về bảo tồn làng cổ Đường Lâm; hanoi moi.com.vn.
6. Làng cổ Đường Lâm: Bảo tồn bền vững; Cổng thông tin điện tử Bộ Tài nguyên và Môi trường.
7. Bảo tồn và phát huy di sản văn hóa làng cổ Đường lâm; duonglam.vn
8. Bảo tàng sống” - làng cổ Đường Lâm (Sơn Tây, Hà Nội); hanoi moi.com.vn.